

Füzi László

A tizenéves Németh László

Vérbeli filológusi és egyben pedagógiai szituáció: egy leendő szellemi nagyság alkati és szemléleti kényszerhelyzeteinek első megformálódását, geneziséét figyelni. A vizsgálati „alany” Németh László, a huszadik századi magyar irodalom egyik meghatározó személyisége, akinek hamarosan centenáriumát ünnepeljük.

A Németh-család 1914 nyarán Velencében vakációzott. A szarajevói merénylet híre még itthon érte őket, mégis útnak indultak, Németh József sem gondolt háborúra. Velencében számos ismerős tanárral találkoztak. „Ott volt apám szolnoki kollégája, aki anyám meséin át a »nőcsábász« képzetévé lett, Péter természetrajz-tanára a Munkácsyból... A magyarok esténként össze-összejöttek, hol a mi vendéglőnkben, hol máshol a Szent Márk körül” – írta utóbb Németh László, aki 1914-ben tizenhárom éves volt. A békekorszak utolsó pillanata volt ez, a tanár urak, még ha nem is tudták, egy nagy korszaktól búcsúztak ezekkel a beszélgetésekkel. A szó már Szerbiáról folyt, de háborúra senki nem gondolt közülük. A hadüzenet hírére azonnal hazaindultak, hazatértük után hamarosan megtörtént a mozgósítás, Németh József népfelkelő hadnagyként, remélve, hogy a népfelkelők nem viszik ki a frontra, vonult be. Rövid kiképzés után a galíciai harcmezőre került. A fronton azonnal nyilvánvalóvá vált számára a hadsereg fölkészületlensége, harcra való alkalmatlansága. Ekkortól sok-sok ezer társával együtt a történészek kiszolgáltattottja. 1914. december 17-én csapatát kivonták a galíciai harcokból, hogy gyors átcsoportosítással már a hónap végén a Kárpátokban vessék be. A Przemysl körüli harcok résztvevői lesznek, Németh József az itteni harcok során 1915. február 1-én hadifogságba került. Alig valamivel több mint egy hónap alatt a Kijev – Ufa – Cseljabinszk – Omszk – Novonyikolajevszk – Krasznójarszk – Irkutszk útvonalon Antipichára szállították; itt töltötték az idejüket 1916 májusáig, majd a csitai táborba kerültek, innét a kínai határ melletti Daurijára, majd Acinszkba. Formailag 1920 júniusában váltak szabaddá, az acinszki tábor a polgárháború eseményei közepette akkor szabadította fel a forradalom hadserege, Németh József azonban csak 1921 októberében térhetett haza. Tíz évvel később megírta „Hét év” című emlékiratát, ezt az írást „Napló”-jával együtt a család őrizte, s csak 1994-ben jelent meg, magam az egyik legjobb hadifogoly-emlékiratnak tartom.

Érthető, hogy az apa bevonulása, hadifogságba kerülése s a háborús körülmények alaposan megváltoztatták a család életét. Az édesanya, *Gaál Vilma* önkéntes ápolónői tanfolyamon vett részt, s folyamatosan figyelték a háborús híreket. Ebből az időszakból maradt fenn Németh László első ismert levele. „4 napja immár, hogy nincs hír magáról, és mert eddig mindennap kaptunk levelet, mégpedig háromnaposat, nagyon aggódunk maga miatt. Este 6-kor és reggel izgatottan várjuk a levelet. Ha hazajövök az iskolából az első kérdés: »Van-e levél!?« És milyen jólesik, ha azt halljuk: igen, és mily csüggedést idéz elő az a kis „nem” szócska. Most különben a harctéri események, az északi harctér heves harcai is fokozzák aggodalmunkat. De nemcsak mi vagyunk ily nagy aggodalomban, hanem ezer és ezer család” – írta 1914. december 20-án. Az állandósuló háborús körülmények közepette egyre inkább magára maradt, s – nyilván a pubertás kor hatására is – álomvilágba került. Belső világa uralkodott el rajta, annak ellenére, hogy a háború kezdetekor még katonatiszt akart lenni, s egy későbbi, apjához írt levelében is jelezte, annak nem kis megdöbbenésére, hogy a Ludovikára készül. Alighanem itt, ebben a kamaszkori befelé fordulásban, amikor apja nélkül nevelkedett, kell keresnünk az irodalom iránti

érdeklődésének gyökereit is. Nem csupán abban, hogy olvasmányai között egyre több szépirodalmi mű szerepel, és innét kezdődően figyeli a Nyugat íróit, irántuk magyartanára, az irodalomtörténetéről elhíresült Pintér Jenő keltette fel az érdeklődését, még ha kezdetben nem is érti őket, hanem inkább abban, hogy későbbi munkáinak hősei is önmaguk világába zuhannak bele, s műveinek értékét éppen a belső világ feltárása adja.

Ebbe az álomvilágba azért bekerülnek a külső világ történései is. Gyakran megfordul Szilasbalháson, ezzel nyilván az apja világához való ragaszkodást hangsúlyozza. Legemlékezetesebb az 1917-es bogárdi nyaralása, egy tátrai kúra után került Bogárdra. „Énnekem még soha úgy hely nem tetszett, mint most ez a Bogárd... az idill fogott meg: fenn a dombon a régi nemesi ház, alatta az órjási gyümölcsös s azon túl a pusztá csön-dessége... Erre a hónapra az álmok szennye is felszívódott; csak a tisztaság és a szabadság érzése maradt meg utánuk. Ma már nem is tudom, hogy mit csináltam ott közel egy hónapig. Bátyámmal ültem rókalesen a kukoricában; a három unokahúgommal mentünk le az Érbe; a bogárdi diófák alatt heverészttem... Ha az „Ifjúság” szóhoz valami emlékfélét keresek magamban: ez a hónap merül föl, tizenhat esztendő s koromban Bogárdon” – írta később. Ugyancsak 1917-ben a Bulyovszky utcai reáliskolából átiratkozik apja iskolájába, a Toldy Ferenc utcai főreáliskola hetedik osztályába. Itt apja tanártársai tanítják, s osztálytársaiban is jó barátokra talál – később mindennek meglesz majd a maga fontossága. Az átiratkozás történetét Németh László önéletrajzában írta le. Eszerint osztálytársai megakadályozták, hogy természettudományos értekezése megkapja az általa s mások által is megérdemeltnek gondolt kiváló minősítést. „Összebeszéltünk, hogy miért ne zsidó fiú legyen az első, s bemártottunk” – mondták neki. Ezt követően osztályfőnöke faggatására tört ki belőle a vallomás: „Én nem szeretek itten... Ez nem magyar iskola...” Nyilván a környezetéből is származó előítélet-rendszer tört itt a felszínre, még ha valós társadalmi tapasztalatok nem is álltak a kijelentés mögött. Viszont kiváló környezetbe került a Toldy-reálban, szellemi fejlődésére ez nagy hatással volt.

Új osztálytársai közül a korábbi al-dunai kirándulásról már ismerte *Oszoly Kálmánt*. Pár évvel később apjának így írt róla: „Még bizonyonnyal emlékszik egykori tanítványára, Oszoly Kálmánra. Már a hetedik, nyolcadik osztályban kifejlődött köztünk az a bizalmas, baráti viszony, amelynek gyümölcseit most, férfivá érésem idejében tudom csak igazán élvezni. Ha volt barát, kiben a legrésztvevőbb rokonszenv a legfigyelmesebb kritikával párosult, ő az. Panaszkodó társam, biztatóm, bírálóm egy személyben. Jellemének és ízlésének tükrében ellenőrzöm jellembeli és modorbéli hibáimat. Ugyanaz a gondolatvilág, ugyanaz a vérmérséklet fűz minket elválaszthatatlanul egymáshoz. Rá vagyunk utalva egymásra; ő, a magára hagyott beteg énrám, az egészséges fölvidítőra, én, a kapkodó szellem őra, a fölünyes, higgadt ízlésre”. Hamarosan már az önképzőkör tagjai *Lóczy Károlyval*, *Fényes Ivánnal* együtt. Oszoly Kálmánhoz írott levelei megőrződtek, az akkori Németh László gondolkodásáról ezek a levelek a legfőbb forrásaink. Verseit levélben is elküldi barátjának, azért is, mert 1917–18-ban különösen sokat volt távol Budapeستől. Ekkoriban, legalábbis a külsőségek és az öntudat alapján, már írónak tartotta magát. „A verseimet este odabenn írtam le, napközben csak jártam velük, és dadogtam őket. Akkoriban igen jó emlékezetemnek kellett lenni; volt úgy, hogy száz elmosott sort húztam ki belőle rímeinél fogva, a nagymama kisasztalánál. Azokat azonban még napokig mostam, csiszoltam, forgattam a számban; úgyhogy a végén egészen másképpen hangzottak, mint ahogy megőrződtek. Ha volt négy-öt versem, azt elküldtem Oszoly Kálmánhoz; fölfőtt leveleimben azt is megmagyaráztam, mit akartam, s nézetem szerint mit értem el velük” – írta később. A levelek mutatják, irodalomban, versben s könyvekben gondolkodtak ekkor. Németh levelei „irodalmiak”, legalábbis azt jelzik, hogy milyennek képzeltek ekkor az irodalmi leveleket s magát az irodalom világát. De nemcsak a levelek, hanem a versek világa is művinek érződik, a hangulatok megragadására való törekvés s a formával való küzdelem jellemzi őket, a formára a levelek többségében utal is Németh. Egyébként

ekkor már tervszerűen olvasott, figyelte a világirodalmat s a hazai magyar irodalmat, többek között tanulmányozta *Kosztolányi* fordításkötetét, a „Modern költők”-et. Ám közben olvasott, akkor is magát figyelte.

Gondolkodásában már ekkor feltűnik az ember és szerep különválasztása, önmagától azt követelte, hogy szerepei mögött végre megtalálja az igazi Németh Lászlót. Ekkorra már végképpen önálló sodott, immáron nem a családi környezet viharai foglalkoztatják, hanem saját életének kérdései. Mélyen ételte a háború végének magyar tragédiáját, az ország szétesését, majd pedig területének csökkenését. Pátosszal teli hangon tett hitet magyarsága mellett. „Rengeteg keserűséget okoznak az utóbbi napok – írta például 1919 elején. – Oda az ország, és én most kezdem érezni: mit jelent Európa utolsó, rabszolga állományában élni. Nem tudom, mi nagyobb bennem: az antant gyűlölete vagy a saját tehetetlenségünk fölötti kétségbeesés. Hány és hány embertől halljuk, hogy amint lehet, külföldre vándorol, épp a telt szájú hazafiak hagyják legelőször cserben az országot. Mennyien és milyenek maradunk itt? És lehet-e dolgoznunk, szabad-e remélnünk? Nem áll-e anarchia szélén az ország? Nem kell-e fölládoznunk minden készletünket, és milyen alapon kapunk új készletet? Mivel fizetünk meg? Az utódaink rabszolgaságával? Nem tudom, mi a terved: maradsz vagy mégy? Én fönntartom ígéretemet: megyek professzornak, és ha nem lesz szükség professzorra, nevelősködöm, körmölök, és ha nem lesz szükség írnokokra, beállok gyári munkásnak. Mindegy: ettől a rögtől nem válok meg semmiért. Csinálok, amennyit lehet; csinálom jól-rosszul, dolgozok, de itt élek, és magyar búzán élek. Most még jobban szeretem az én nyelvemet; Petőfi, Arany, Ady nyelvét, mint valaha, mert épp az én népem lesz az egyetlen nép, amely csak nyelvében élhet. Én az utamon maradok.” A később is oly jellemző elkiáltó hangja, ha némileg felszínesen és talán üresen is, ebben a levélben tűnik fel először. Igaz, később egy másik hang is hozzászó ehhez, az elemző, értékelő ember hangja.

Nem tudom, mi nagyobb bennem: az antant gyűlölete vagy a saját tehetetlenségünk fölötti kétségbeesés. Hány és hány embertől halljuk, hogy amint lehet, külföldre vándorol, épp a telt szájú hazafiak hagyják legelőször cserben az országot. Mennyien és milyenek maradunk itt? És lehet-e dolgoznunk, szabad-e remélnünk?

Németh László 1918 nyarán ismerte meg az akkor tizenhárom esztendő *Démusz Gabriellát*. Mintha anyja és apja története ismétlődött volna, egyébként máskor is éreztük ezt, a történetekben sok minden ismétlődik, s persze új fordulatot is vesz. Ebben a mostani találkozásban is a véletlenek és a barátságok játszottak szerepet. Németh 1918 nyarán, már a nagybányai nyaralás után egy hetet Gödöllőn töltött, anyja testvéérékéénél, *Gaal Kálmán*éknál. *Gaal Kálmán* egy hatvani vendéglős lányát vette feleségül, ők már korábban is kapcsolatban álltak *Démusz Jánossal*, a lány apjával, aki a gödöllői vasúti resti bérlője volt. (*Démusz Gabriella* – *Ella* – szülei elváltak, *Ella* előbb az anyjánál maradt, később az apjához került Gödöllőre, ő adta be *Ellát* és másik lányát, *Magdolnát* 1916-ban Nagyváradra a vincés apácák *Immaculata* intézetébe, a testvérek csak a nyári szüneteket töltötték Gödöllőn.) Találkozásukkor Németh László a képzelt költőség szerepében élt, a szerelmet is szerepként élte meg, különösen azután, hogy megérezte, a tizenhárom éves lányban nem találhat szellemi partnerre. Viszont megismerte *Ella* egyéniségét, egyre közelebb kerültek egymáshoz. Leveleztek egymással, s később is meglepetődött a találkozás lehetősége. *Gaal Vilma* 1919 elején eladta a Bajnok utcai házat – a ház árából fiának ezer koronát adott, ő ebből több száz könyvet vásárolt. A fiú ezt megelőzően *Gusztai néninél* lakott, aztán pedig az anyjával együtt Gödöllőre költöztek,

anyja a Démusz-vendéglőben vállalt kisegítő munkát. 1919 augusztusában Németh öngyilkosságot kísérelt meg, de a fegyver nem sült el. Ella környezetében azzal dicsekedett, hogy a fiú miatta akart meghalni, ez azonban sértette Németh László önérzetét, s emiatt került a lányt, még a köszönését sem fogadta, ettől kezdődően négy évig nem beszéltek egymással.

A háború vége és a forradalmak időszaka fontos sűrűsödési pontot jelent Németh életútján. Annyi más középiskolással együtt részt vett Ady Endre temetésén, március 15-én beszédet mondott az önképzőkörben, a proletárdiktatúra kezdetekor az iskolai diák-direktórium elnökévé választották, s így részt vett a budapesti direktóriumok vezetőinek gyűlésén, május 1-én újból az iskolájában mondott beszédet, ebben a beszédben az örök emberi jót, az emberi jó titkos Názáretjét a vörös hajnal ígéréteivel azonosította, ezért tanárai, barátai elhúzódtak tőle. Májusban elkezdte olvasni *Szabó Dezső* „Az elsodort falu” című regényét, szinte lázban égett. Nem kellett érettségi vizsgát tenniük, megfelelő minősítéssel kapott bizonyítványt mindenki. Szilásra ment, aztán Gödöllőre, közben már zajlanak az ellenforradalmi megmozdulások, aztán újra Szilásra, bölcsész szeretett volna lenni, készült egyetemi tanulmányaira, majd a román megszállás időszakában visszament az anyjához, a románok vonalain átbújva. A Tanácsköztársaság alatti érettségi bizonyítványokat megsemmisítették, ezért érettségi vizsgát kellett tenniük, ám őt, május elsejei

beszéde és diák-direktórium elnöksége miatt nem engedték vizsgára. Ez augusztus elején történt, augusztus végén kísérelt meg öngyilkosságot, szeptemberben, apja tanár kollégáinak közbenjárására, az iskolai fegyelmi tárgyaláson felmentették, s pótérettségit tehetett. Ezt követően, mivel Szilason is feljelentették, Bogádra ment, ott nyelveket tanult, klasszikusokat olvasott, s csak februárban tért vissza Pestre, ahol a Fazekas utcában, Guszti nénénél lakott, s a bölcsészkarra iratkozott be.

Eddig követve Németh László életútját, fel kell tennünk a kérdést, mennyiben segítette ez az induló életszakasz írói-gondolko-

dói életművének kialakulását. Ha az időszak végére gondolunk, akkor a legfontosabb eredménynek azt kell tartanunk, hogy túljutott ezeken az éveken s megőrizte magát. Az ő évjáratának tagjai már nem kerültek ki a frontra, viszont az itthoni történések is rengeteg veszélyt rejtettek magukban, s könnyen eredményezhették volna a korábbi világból való kiszakadást, mint az más kortársainál meg is történt. Végül is Németh László nagyobb törés nélkül ott folytathatta tanulmányait 1920 elején, ahol akkor is folytatta volna, ha a társadalmi béke jellemzi ezeket az éveket. Ráadásul ekkor már ráhangolódott ön maga kérdéseire, s a szellemi-irodalmi élet történéseit is értette, követte. Bármikor átléphetne volna az irodalmi élet küszöbét, ami természetesen nem jelenti azt, hogy további érésre ne lett volna szüksége, azt azonban jelenti, hogy önmagában már azokat a kérdéseket próbálta tisztázni, amelyeket később megfogalmazott. Ebben a vonatkozásban mindenképpen alapozó időszaknak kell tartanunk a kezdő életszakaszt, s nem is csak azért, mert az irodalom felé fordította Németh érdeklődését, hanem inkább azért, mert szinte minden olyan kérdést felvetett előtte, amelyik később is foglalkoztatta.

Külön meg kell említenünk ekkor már formálódó műveltségének szélességét, apja példáját követte ezen a téren, az ő, mondjuk így, első generációs értelmiségi görcei nélkül. A családban zajló lelki-lélektani küzdelem pedig lélektani érzékét erősítette fel, már ekkor figyelte önmagát, önmaga alkatát, önelemző készsége ekkori világból bontako-

zott ki. Életének alapkérdései az alkat kérdéseiként jelentek meg, az alkat pedig bonyolultabbnak bizonyult annál, hogy az apja vagy az anyja állt-e hozzá közelebb. Láttuk, az apja alakját eszményítette, anyjában pedig mindvégig az eszménnyel szembenálló nőt látta. Közben azonban érezte az anyai alkat hatását is. Egész önszemléletét a kettős örökség küzdelméből vezette le, az az ellentmondás, amely a „társulékony, jóra izgató ember-szeretet” és a „magára hagyatkozott puritán konokság” között mutatkozott, saját világába került be, s önmaga belső vívódásának két szélső pólusát jelentette. Erre kell gondolnunk akkor is, amikor apja „Napló”-jában anyja talán legmélyebb jellemzését olvassuk: „Ilyen nőknek nem szabad volna férjhez menni – írta volt Németh József tanár úr alig valamivel a Nagybányáról való elköltözésük előtt –: a nemi élvezetről úgyszincs sejtelve sem, anyai vágyak nem hevítik, teendőit nem bírja. Míg nagyon jó szíve volna, hogy aggszúz vagy apácaféle legyen. Áldása lenne környezetének.”

Az emberiszony első általunk ismert megfogalmazása ez Németh László családjában, Németh László gondolkodásában és írói munkásságában központi jelentőségű motívum-má nő majd fel. Ehhez hasonlóan már régen nem az apához vagy az anyához való viszonyról van szó, hanem saját világáról akkor, amikor a szétesés vízióját a családi viharokból, a család széteséséből, az első világháború és a forradalmak időszakának káoszából építi fel. S ha azt mondtuk, hogy az emberiszony érzékelése bekerült Németh László világába, akkor azt is mondanunk kell, hogy a harmónia-teremtésre való törekvése, s már megint nem az egyszerű életrajzi tények kapcsán, szintén a családi világból ered. Önmaga világába, meglehet, az alkat szintjén is, két nagy erő kerül be, egyrészt a magányossághoz kötődő, a magányosság értékeit az ösztönök szintjén is megőrző és megvédő erő, ennek révén lesz majd akár a sarkított eszmék elkiáltója és megvédője is, s, végképpen elszakadva a családi hagyományoktól, a modern életérzés kifejezője, másrészt pedig a hagyományos értékrendhez kötődő, a társulékonyságot előtérbe helyező erő, az, amelyik a családi örökségnél ugyancsak mélyebb szinten a hagyományokhoz és a hagyományosan felfogott harmonikus élethez kapcsolja. Áttételesen a huszadik-századiség értékrendje viaskodik benne a tizenkilencedik-századiség értékrendjével, s ennek a két századnak a belsővé formált küzdelme jellemzi majd világát. Mindennek az alapformáit valóban gyermek- és ifjúkorában tapasztalta meg, ahogyan a belső világában formálódó hősök alaptípusait is ebben az időszakban ismerte meg, főképpen a nagy szilasi rokonság révén; minden regényhőse a szilasi rokonságból származik. Németh később valóban róluk írt, de nem őket írta meg, „segítségükkel” a maga kérdéseit vetette papírra. Nemcsak a regényhősei fogantak ebből a korszakból, hanem, s lehet, hogy ez a fontosabb, a társadalmi tapasztalatai is. Gondoljuk csak meg: nemzetiségi területen született, apja paraszt-, anyja polgárivadék, gyermekkorát budai polgár környezetben töltötte, közben megismerte egy dunántúli falu világát, mégpedig úgy, hogy annak minden rétegével kapcsolatba került, s érezte-érezte annak belső viszonyait is, közben pedig átélte a nyugodtnak, kiegyensúlyozottnak hitt század eleji világ szétesését, összeomlását, saját sorsán keresztül is. A tízes évek második felében már majdhogynem önállóan élte életét, s ezért megpróbáltatások sem kerültek el...

Részlet a szerző Németh László életútjával foglalkozó hosszabb tanulmányából. A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával készült.